

ІСТОРІЯ

народного
господарства
та
економічної
думки

УКРАЇНИ

ВИПУСК

33-34

2002

**ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ**

**ІСТОРІЯ
НАРОДНОГО
ГОСПОДАРСТВА
ТА ЕКОНОМІЧНОЇ
ДУМКИ
УКРАЇНИ**

**Міжвідомчий збірник
наукових праць**

Засновано в 1965 р.

**Випуск
33 – 34**

Київ – 2002

М. В. Птуха

М. І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ ЯК ЕКОНОМІСТ *

Дати вичерпну характеристику Михайла Івановича як економіста не під силу мені в цей тяжкий для спокійної наукової праці час. Та і взагалі зараз, незалежно від сучасних обставин, на мою думку, зробити це неможливо. Наукова діяльність його така широка, його значення для політичної економії, взагалі, і різних галузей її, зокрема, остільки велике, що лише майбутні покоління економістів зможуть цілком об'єктивно й докладно оцінити працю М[ихайла] І[вановича] та встановити його вплив на розвиток економічної думки. Я обмежуся тут коротким лише нарисом найбільш важливого з того, що дав сучасній науці великий учитель мій.

Коли студіювати численні праці М. І., то перш за все накреслюються дві особливості його як економіста. З одного боку, на протязі передчасно обірваної наукової діяльності своєї, він цікавився самими різноманітними галузями політичної економії. Разом з цим спостерігаємо, що у своїй різнобічній діяльності об'єктом праці своєї брав він тільки спірні та трудні питання, які наука чи економічне життя висували наперед, вимагаючи докладного теоретичного розв'язання їхнього. Геніальний розум М. І. та його на диво великі здібності й працьовитість щоразу давали науці щось зовсім нове, що іноді яскраво освітлювало темні та недосліджені доти питання політичної економії.

Всі праці М. І. свідчать про чудову ерудицію його не тільки в питанні, порушеному для студіювання, а й у безмежній літературі по політичній економії та по інших науках, суміжних з нею. Диву даєшся тільки, з якою легкістю опановував М. І. часом невичерпну літературу по тому чи іншому питанню, як блискуче аналізував він різні наукові напрями і як потім на ґрунті того аналізу цілком природно будувалася його власна теорія, яка, по загальному правилу, науково докладно й бездоганно розв'язувала самі спірні й заплутані економічні питання. До цього можна тільки додати, що блискучий, ясний, імпонуючий і наглядний виклад М. І. завжди гармоніє з змістом його праці. І як письменник великий учитель мій стоїть на такій височині, досягнути якої судилося не всякому. М. І. мав здатність надзвичайно легко й блискуче користуватися абстрактно-дедуктивною методою та великий хист індуктивно використовувати історичний і статистичний матеріал. Він часто дає перевагу чисто теоретичним схемам, але, з другого боку, лічить необхідним в усіх випадках звертатися до конкретної дійсності¹. Можна сказати навіть, що деякі знамениті теорії його іноді повстали з пильно зібраних і талановито використаних фактів економічного життя. Таке щасливе з'єднання обох метод можна бачити хоч би в його «Периодических промышленных кризисах», що зробили ім'я М. І. відомим на весь світ, або в його «Русской фабрике в прошлом и настоящем» та в «Бумажных деньгах и металле». М. І. можна з повним правом назвати одним із найбільш відомих економістів сучасності. Його твори друкувалися на мовах: німецькій, французькій та англійській, і за кордоном були надзвичайно популярні. На жаль, останні праці його були видруковані лише російською мовою, і до цього часу не знайшли вони належного розповсюдження й оцінки в Західній Європі. Особливо ж це стосується до його книги «Бумажные деньги и металл», яка має велике актуальне значення для всіх країн, що брали участь у світовій війні.

Проблема цінності є одним із найбільш важких питань теоретичної економії, з яким доводиться зустрічатися на перших же кроках при вивченні її. Трудова теорія вартості в тому вигляді, як утворив її Рікардо, розповсюдилася надзвичайно широко. Серед учених вона користувалася остільки однодушним визнанням, що Д. С. Мілль у своїх «Основах політичної економії» зазначив навіть, що в цьому питанні наука сказала вже своє останнє слово і

* Стаття перевидається під редакцією Т. І. Дерев'янкіна.

¹ «Основы политической экономии», вид. 5. Петр[оград] -- 1919, с. 34.

майбутнім ученим не доведеться прибавити до нього нічого нового по суті. Але життя не виправдало його надій. З одного боку, виникла нова трудова теорія вартості Родбертуса та Маркса, а з другого -- в систематичній формі розроблюється теорія так званої суб'єктивної цінності або граничної корисності (предельной полезности -- Theorie des Grenznutzens). Ця теорія починає набирати особливої популярності з 70-х років XIX ст., коли з'явилися праці Менгера, Джевонса та Вальраса, які, незалежно один від одного, прийшли до того ж розуміння цінності, що й Госсен, книга якого з'явилася в р. 1853 і сучасниками не була замічена². Спочатку в науці існували об'єктивна й суб'єктивна школи, які виключали одна одну. Правовірні прихильники Рікардо чи Родбертуса й Маркса уперто захищали свої позиції, тоді як прихильники теорії граничної корисності рішуче протиставили її теорії трудовій. Відносно теорії Родбертуса й Маркса можна сказати а priori, що вона є непримирима з суб'єктивною теорією. Цінність не може бути і «кришталем праці», і граничною корисністю одночасно. Цього не можна з такою певністю сказати відносно теорії Рікардо.

Не вивчивши свого відношення до теорії цінності, неможливо скільки-небудь продуктивно працювати в полі теоретичної економії. І от ми бачимо, що майже 30 років тому М. І., маючи тільки 25 років од роду, присвячує питанню про цінність першу друковану працю свою: «Учение о предельной полезности хозяйственных благ как причине их ценности» («Юридический Вестник», жовтень 1890 р., с. 192 – 230). Шляхом блискучого аналізу він у цій статті своїй приходять до парадоксального, на перший погляд, висновку, що теорія Рікардо й теорія граничної корисності не тільки не виключають одна одну, але що вони, по суті, доповнюють одна одну, утворюючи собою логічні кореляти. Цьому висновку він зостався вірним до самої смерті і той же погляд розвиває та захищає і в своїх «Основах політичної економії».

Яким же чином М. І. примиряє теорію Рікардо, який цінність вільно витворених добрів визначає, головне, середньою працею, що була затрачена на витворення їх, та теорію граничної корисності?

Шляхом послідовних логічних міркувань він установлює таку теорему:

«В одиницю часу вироблюється різна кількість продуктів різного роду, але користь, що одержується в останню одиницю робочого часу, повинна бути однаковою в усіх родах продукції. Відціля виходе, що *корисність (полезность) останніх одиниць вільно витворених продуктів кожного роду -- гранична корисність їхня -- повинна бути зворотно-пропорційальною тій відносній кількості цих продуктів, що вироблюється в одиницю робочого часу, інакше кажучи, повинна бути прямо пропорційальною трудовій вартості (стоимости) тих же продуктів*. Тільки при додержанні цієї умови розподілення продукції буде відповідати господарському принципу найбільшої користи»³.

М[ихайло] І[ванович] доводить правдивість своєї думки одними лише логічними міркуваннями. М. Столяров зробив був спробу дати загальний доказ його тези за допомогою вищого аналізу⁴. Менш строге математичне уgruntовання теореми М. І. знаходимо в Гершфельда⁵.

Можна приєднатися до висновку М. І. або на тих чи інших принципових підставах відмовитися від його, але ні в якому разі не можна не визнати, що міркування його розвинуті з дивним хистом і доказ його є цілком переконуючий для тих, хто поділяє погляди, з яких він виходить. Повз цю теорію М. І. не може пройти ні один учений, що більш-менш серйозно студіює теорію цінності.

З'ясувавши собі найтрудніше питання політичної економії, М. І. темою першої великої праці своєї вибирає теорію промислових криз. Самою загадковою й незрозумілою особливістю розвитку капіталізму є його циклічність. Правильність та послідовність змін оживлення й застою торгівлі, підвищення й пониження хвиль продукції нагадують характер з'явищ не соціальних, а біологічних. Тому не дивно, що Джевонс пробував знайти зв'язок цієї періодичності з періодичністю астрономічних з'явищ. Питання про загальні промислові кризи надзвичайно цікаве як з боку теоретичного, так і практичного. Можна упевнено сказати, що майже нема нічого важливішого за ці кризи в економічному й соціальному відношенні.

² H. Gossen—Entwicklung der Gesetze des menschlichen Verkehrs, Braunschweig 1853; C. Menger—Grundsätze der Volkswirtschaftslehre. Allgemeiner Teil. Wien 1871; W. Jevons—Theory of Political Economy, London 1871; L. Walras—Elements d'économie politique pure, Lausanne 1874.

³ «Основы политической экономии», с. 51.

⁴ Н. Столяров. Аналитическое доказательство предложенной М. Туган-Барановским политико-экономической формулы [Предельные полезности свободно произведенных продуктов пропорциональны их трудовым стоимостям]. Киев, 1902.

⁵ Теорема о пропорциональности предельных полезностей благ их трудовым стоимостям. -- «Вопросы обществоведения», вип. II.

Вони стосуються в однаковій мірі всіх відділів політичної економії. При студіюванні криз доводиться торкатися і виробництва, й обміну, й розподілення та споживання господарських добрів. Капіталістичний світ у цілому підлягає особливим законам своїм, які й викликають періодичні кризи. Відомий австрійський учений Бем-Баверк каже: «Теорія криз ні в якому разі не може бути дослідженням окремої групи з'явищ народного господарства; коли ця теорія є щось більше, ніж нікуди негодящий дилетантський витвір, то вона буде в усякому разі останнім або передостаннім розділом написаної чи не написаної соціально-економічної системи»⁶.

І дійсно, ми бачимо, що учення про кризи капіталістичного господарства входить в останній розділ «Основ політичної економії» М. І., що були опубліковані по багатьох роках після праці його про кризи.

Не можна сказати, що економісти не звертали уваги на проблему криз. Навпаки, мало є таких питань, яким би присвячувалося стільки праць, як цій темі. Лескюр зазначає, що «нема такого економіста, який більш чи менш близько не підходив би до цього питання, не пробував би хоч трохи освітлити його. Увага економістів, звернена сюди на протязі ХІХ ст., виявлялася то в бурхливих дискусіях, які бували іноді остільки палкими, що перетворювали ученого в простого полеміста, то в раціональних та позитивних вислідах питання. Цікавитися цим питанням не переставали ніколи»⁷.

І все ж до з'явлення праці М. І. -- «Периодические промышленные кризисы» (видання 1-ше в 1894 р., 2-е -- в 1900 і 3-є -- в 1914 р.) в літературі по цьому питанню був такий хаос думок і теорій, що розібратися в йому було дуже важко. Так, Бергман у своїй книзі «Історія політично-економічних теорій криз», що вийшла у світ 1895 р., налічив і розібрав не менше 230 різних поглядів на промислові кризи⁸. Щоб вирішити проблему, треба було мати, крім загальної ерудиції, ще й ті здібності до дедуктивного й індуктивного дослідження, якими цілком володів М[ихайло] І[ванович].

Теорія криз М. І. тісно й органічно зв'язана з його видатною теорією ринку. Остання є логічною підвалиною для першої. Вона з'ясовує основні причини можливості і, навіть, необхідності загальних промислових криз, тоді як теорія криз дає, власне, лише докладний науковий аналіз особливих причин, що визначають, головним чином, форми й відмінності криз та періодичність їхню, зокрема.

Економічна історія показує, що загальні промислові кризи властиві капіталістичному лише господарству. Пояснення їхнього треба шукати як раз в його особливостях. Головною рисою сучасного економічного життя є боротьба за ринок. Як би знайти його -- є постійним клопотом підприємця. До послуг капіталіста є кредитові установи та армія безробітних, що завжди переповнює ринок. Навіть у періоди розвитку промисловості використовуються далеко не всі продуктивні сили країни, і саме через утрудненість знаходження ринку для збуту товарів.

Ринок керує зараз продукцією: на ньому зустрічаються попит і пропонування товару. Пропонування товару визначається тією реальною кількістю його, що поступає в обмін. Що ж до попиту, то на більш пізніх ступенях розвитку вимінового господарства матеріальної наочної форми такої попит не має. При натуральному обміні попит кожної особи безпосередньо регулюється її пропонуванням. Смак, бажання й потреби зазначають лишень напрямок попиту, обсяг же та розмір його залежать від об'єктивного чинника -- пропонування. При безпосередньому обміні продуктів неможлива надпродукція загальна, а лишень часткова. Інша справа в грошовому господарстві. Тут при надпродукції одного товару ціна його падає іноді настільки, що виробники його не можуть уже за необхідні їм продукти платити стільки, як і раніш, і ціна на останні також падає. Таким чином, пониження ціни на один крам викликає зниження ціни на інший. Але ціна регулює продукцію товару, і через те набування грішми ролі посередника в обміні призводить до того, що ринок набуває домінуючого значення у відношенні до продукції. З погляду виробників, загальне зниження цін є ознакою загальної надпродукції товару.

Капіталістична продукція радикально міняє характер зв'язку народного споживання з продукцією. Капіталістові байдуже до того, що й як виробляти, аби тільки підприємство його давало якнайбільше прибутків. А щоб зреалізувати їх, необхідно мати ринок, проблема якого висовується, таким чином, на перший план. Для того, щоб показати, як утворюється ринок на продукти капіталістичного виробництва, М. І. вибирає той шлях, який у свій час накреслив був геній Кене -- шлях студіювання процесу відтворення всього національного капіталу в цілому.

⁶ По книзі Ж. Лескюра -- Общие и периодические промышленные кризисы. СПб., 1908, с. 3.

⁷ Ibid., с. 4.

⁸ Bergmann -- Geschichte der nationalökonomischen Krisentheorien. Stuttgart, 1895.

Таку ж методу досліджу знаходимо і в II томі «Капіталу» Маркса, який усе ж таки наслідків свого аналізу над круговоротом громадського капіталу не ставить у зв'язок з теорією ринків та криз. М. І. наново підняв обірвану нитку, довівши вислід питання до його логічного кінця та утворивши струнку теорію криз. Висновки свої він робить на підставі двох схем відтворення народногосподарського капіталу: при незмінності його та в разі нагромадження. Обидві схеми ці мають спільний характер і переконливо свідчать, що при пропорціональному розподіленні суспільної продукції місця кризам не буде. В капіталістичнім господарстві попит на товари, до певної міри, не залежить від споживання, яке може навіть зменшуватися при одночаснім збільшенні національного попиту. Останній складається з продуктів споживання та засобів продукції. Відносно зменшення споживання при збільшенні капіталу -- неминуче через те, що при виробництві все більша й більша частина капіталу повертається в засоби продукції, а не в продукти споживання⁹. В результаті М. І. приходять до висновку, що необхідність криз випливає з трьох особливостей капіталістичного господарства: «1) *капіталістичне господарство є господарство антагоністичне, в якому робітник для керівника капіталістичного підприємства є лише звичайним засобом продукції*; 2) капіталістичне господарство, в однину від інших антагоністичних господарств, має тенденцію до необмеженого поширення продукції (як засобу нагромадження капіталу) і 3) капіталістичне господарство в цілому є господарство неорганізоване, в якому немає планомірного розподілення суспільної продукції поміж окремими галузями праці»¹⁰.

Треба зазначити, що спочатку й сам М. І., і російські марксисты в особі Булгакова, Леніна, Нежданова, Ізгоева та ін. визнавали цю теорію ринку Марксовою теорією. Німецькі ж марксисты, після появи в світ німецького перекладу книги М. І. в 1901 р., рішуче відкинули думку, що його теорія має що-небудь спільне з теорією Маркса. Нині й російські марксисты схиляються до того ж. І справді, М. І. зовсім даремно відмовлявся колись від авторських прав на цю видатну теорію.

Але ця теорія ринку пояснює лише необхідність виникання загальних промислових криз у капіталістичнім господарстві. Між тим загадковість цього з'явища зростає ще й через періодичність його. Ця періодичність, щоправда, не зовсім стала й певна, бо капіталістичний цикл охоплює період від 8 до 11 років. Але кожний цикл складається із хвиль оживлення, підпаду та застою промисловості, які заступають одна одну по черзі. Для пояснення цього з'явища М. І. звертається до якнайпильнішого вивчення первісних джерел щодо англійських криз. Він вистудіював по цьому питанню всі матеріали: статистичні відомості, газетні та журнальні статті, парламентські анкети й дебати. Таке дослідження виявило зв'язок між побільшенням утворенням основного капіталу та роками загального оживлення промисловості, тоді як у роки припинення розвитку цього капіталу помічається загальний застій. Збільшення продукції завжди впливає заразливо і має тенденцію охопити все народне господарство.

Щоб з'ясувати, через що основний капітал збільшується періодичними поривами, а не ступнево, М. І. звертається до розгляду механізму наростання капіталу. В усякій багатій капіталістичній країні хутко скупчується вільний капітал, не зв'язаний ні з якою галуззю промисловості. На грошовому ринку він виступає як вільний позичковий капітал. Він утворюється з капіталізованої частини прибутків різних громадських класів і вільної готівки в скарбницях багатих людей. Зріст грошового капіталу є щось цілком одмінне від реального зросту капіталу продукційного. Перший збільшується навіть при зменшенні продукції. Земельна рента, проценти по позичках, платня й інші такі доходи -- незалежні від стану промисловості. Збільшення капіталу викликає постійну тенденцію до розширення продукції. Вільний капітал завжди прагне до поступовості в продукції. Але капіталістичне господарство є неорганізоване, і тому пропорціональне розподілення суспільної продукції неможливе, а це завжди спричинюється до надпродукції. Умови ж перетворення вільного капіталу в реальний під час оживлення промисловості та підпаду її -- неоднакові. При анархічному характері капіталістичного господарства неминуче збільшення основного капіталу переривчасте, бо рівномірне збільшення його зустрічає великі перешкоди. Вільний капітал збільшується завжди, і в роки підпаду починає все дужче й дужче давити на промисловість. Перший час вона не відчуває його, але далі, разом з пониженням позичкового проценту, капітал з банків починає переливатися в промисловість. Починається промисловий підйом і спекуляція, що тягнеться доти, поки не вичерпається весь вільний капітал. Недостача капіталу робить неможливим розширення старих підприємств та утворення нових. Стає все важче підтримувати кредит, він

⁹ Доказати цю тезу М. І. математично спробував його учень Н. Бернштейн у статті «Теория рынка Маркса и М. И. Туган-Барановского», що була вміщена в III вип. «Вопросов обществоведения».

¹⁰ «Основы», с. 533 - 534.

дає розколини і надходить криза, за якою йде період промислового застою. В роки піднесення хутко зростає продукція засобів виробництва, яка переходить в надпродукцію. Надпродукція ж одного товару викликає надпродукцію загальну.

Така знаменита теорія криз М[ихайла] І[вановича]. Вона назавжди увійшла і постійно вживається в науці. Із найбільш відомих учених його теорію криз прийняли Шпітгофф, Пооле, Ейленбург, Шмоллер, Лескюр, Железнов та ін. Іншим дослідникам лишається тільки пильно також вистудіювати кризи в інших країнах і більш докладно з'ясувати роль в сучасних кризах спекуляції та організації банкової справи.

Дев'яності роки минулого століття були видатною епохою як в економічній історії Росії, так і в тій напруженій ідейній боротьбі, що велася між народниками та марксистами. Громадська думка схилилася більш у бік перших, тоді як життя виправдовувало других. Центральним питанням, яке притягувало громадську думку того часу, було, як і слід було чекати, питання про відносний характер та загальне значення промислового розвитку Росії та її економічні перспективи. На ці питання зверталася надзвичайна увага, але праці з приводу їх швидше затемнювали їх, ніж освітлювали. В якому становищі перебувала тодішня російська інтелігенція, показують праці таких авторитетних представників народництва, як В. В.¹¹ та Ніколай-она¹², які були надзвичайно популярними серед сучасників. Погляди свої обидва автори доводять як теоретичними міркуваннями, так і рясними статистичними відомостями. В. В. дає струнку теорію економічного розвитку Росії, де в закінченій формі висловлені пануючі економічні погляди того часу. Він виходить із цілком безпідставної теорії ринку Сісмонді, яку приписує він Родбертусу. Суспільство є агрегат індивідів, і тому попит його, по цій теорії, визначається суспільним доходом. Капіталістичний розвиток веде до того, що дохід окремих класів, а через те й усього суспільства, зростає далеко повільніше, ніж продукція. Збут продуктів стає все важчим, і тому виникає гонитва за зовнішніми ринками. Але для кволої російської промисловості вони недосяжні. Вона може ще мізерно животіти під захистом митних зборів, які все ж таки не можуть здобути їй зовнішнього ринку. До того ж російський капіталізм має місце головним чином у збуті, а не продукції, і тому культурної ролі він не виконує ніякої. Погляди Ніколая-она ще більш наївні. На його думку, всі протиріччя російського життя походять од боротьби двох течій. Маніфест 19 лютого [1861 р.] наділив виробників землею, тоді як капіталізм прагне вирвати з рук працюючих знаряддя праці. Капіталістична течія в російському житті перемагає. Капіталізм приносить Росії руїну лише та голод. Закінчує працю свою Ніколай-он закликом до великої усупільненої продукції.

Для ствердження ідей своїх обидва автори користуються статистичними відомостями. Але що то за статистика? М. І. показує, що вони далеко не критично ставляться до джерел, які до того ж використовуються ними дуже недбало. Вони не тільки ймуть віри всяким офіціальним цифрам, як би безпідставні вони не були, але скрізь і всюди навіть не доходять того, що саме уявляють із себе ті цифри. Внаслідок цього вийшли надзвичайно фантастичні схеми.

І народницька течія, в особі В. В., і демократично-протестуючий напрямок Ніколая-она, Михайловського, Русанова та ін. користувалися надзвичайними симпатіями. Буржуазно-ліберальний напрямок вважав, що всі форми продукції мають однакове право на існування, але цей напрямок великої ролі не грав. Суто класова течія, ворожа до протекціонізму та фабрики, помічалася лише поміж аграріями. Російський уряд, як і при народженні фабричної промисловості в часи Петра І, сприяв зростові фабричного виробництва, керуючись головним чином так званими «державними» міркуваннями -- бажанням збільшити платіжні сили людної для поповнення скарбниці державної. Зріст продукційних сил -- єдино можлива підпора політичної могутності, і тому в зрості націоналізму ховається найважливіша причина зміни російської торговельно-промислової політики 80-х років.

Здорова економічна думка не могла погодитися з таким хаосом поглядів. Потрібно було теоретично-докладно накреслити той шлях, на який Росія власне ступила вже, та освітлити можливе майбутнє. Для цього потрібно було перш за все науковим студіюванням історії російської фабрики розчистити ґрунт. За це важке завдання і береться М. І. з властивим йому хистом та сумлінністю.

Завданням його докторської дисертації «Русская фабрика в прошлом и настоящем. Том 1» (1-е видання р. 1898, 3-є -- р. 1907) є з'ясування ступневої зміни внутрішнього ладу російської фабрики під впливом зміни суспільно-економічного оточення. Книга його метою своєю мала лише цілком наукове пояснення реально існуючих чинників. Він обмежився

¹¹ [Воронцов В. П.]. Судьбы капитализма в России. СПб., 1882.

¹² [Даниельсон Н. Ф.]. Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства. СПб., 1893.

виявленням лише типових рис розвитку російської фабрики, взявши для цього центральний промисловий район Росії.

Книга М. І. є наслідком на диво сумлінного та допитливого студювання величезних архівних, книжкових, журнальних та газетних матеріалів. Ця праця його дає переконуючий та логічний малюнок того, як під впливом зміни суспільно-економічного оточення поволі відмінювався внутрішній лад російської фабрики. Блискучим аналізом доводить він, як первісна купецька фабрика, що повстала на ґрунті економічних умов петровської Росії, поволі перетворюється у XVIII в. на дворянську фабрику з примусовою працею; як у миколаївську епоху разом із зміною суспільно-економічних умов ця дворянська фабрика починає також поволі відмирати та заступатися фабрикою новою, капіталістичною, що виросла часом із «кустарной избы». У книжці М. І. ми знаходимо й історію найбільш важливих та інтересних сторінок промислового життя: взаємовідносин великої та дрібної промисловості, утворення робітничого класу, фабричного законодавства. Не обмежуючися цим, він розбирає також погляди на питання фабричного устрою, які панували тоді серед громадянства, та з'ясовує, з яких причин вживала держава тих чи інших заходів. Велика шкода тільки, що М. І. не закінчив цієї праці. Він мав намір у II томі зробити вислід над рештою питань сучасного фабричного устрою і, зокрема, освітлити значення фабрики в російському житті взагалі, а також долю капіталізму в Росії. М. І. доводив, між іншим, що найголовнішою причиною розвитку російської промисловості було поширення сітки залізниць. Новий промисловий підйом був викликаний не тільки підвищенням мита -- він мав загальний характер. Зібрані М. І. відомості красномовно свідчать про те, що життя вже вирішило питання про капіталізм у Росії. Далеко важче пояснити, чому капіталізм до останнього часу досяг таких невеликих успіхів. М. І. головну причину цього вбачає в російській некультурності. «Капіталізм несе з собою культуру, але він і припускає культуру» (3-є видання, с. 383). Прогноз його такий: «успіхи російської капіталістичної індустрії за останній час є лише кволими початками того потужного розвитку капіталізму російського, що має бути в будучині» (с. 384).

Важко перебільшити значення цієї праці М. І. для розвитку російської економічної думки. Він теоретично докладно й безперечно вирішив питання про долю російського капіталізму та про напрямок його розвитку. Життя цілком виправдало погляд нашого великого ученого. Через те праця його нині не має актуального значення в цьому розумінні. Але, як історія розвитку російської фабрики, праця М. І. назавжди залишиться класичним взірцем історично-економічного висліду.

Марксизм давно вже є центром наукової уваги, бо він уявляє з себе надзвичайно важливе з'явище, як наукова теорія і як соціальний рух. Суперечки про наукове значення його мало сприяли вирішенню питання. Спричинилися до цього, з одного боку, невелика розробленість та непевність деяких Марксових схем, з другого -- надання їм етично-політичного характеру. У своїх «Теоретических основах марксизма» (вид. 1-е р. 1905, 3-є -- р. 1906) М. І. береться за дуже важке та невдячне завдання з'ясувати значення абстрактних та економічних теорій Маркса.

Наука про матеріалістичне розуміння історії не має в Маркса певно встановленого значення по змісту. Вона, на думку Маркса, складається з двох неподільних частин: науки про переважне значення в суспільстві матеріальних продукційних сил і про класову боротьбу, як про єдиний чинник суспільного розвитку. Маркс і Енгельс дають різні і до того ж суперечні розуміння продукційних сил. М. І. розуміє під ними «не що інше, як сукупність матеріальних чинників, матеріальних умов господарської праці» (3-є вид., с. 13). Він аналізує важніші доводи на користь історичного матеріалізму і приходить до переконання, що «хоч вони й мають у собі зерно істини, але в той же час вони доводять, що переважний вплив господарства мусить по мірі ходу історії падати» (с. 96). Звернувшись до аналізу значення теорії класової боротьби в Маркса, М. І. зазначає цілковиту безпідставність її. «Наука про класову боротьбу», закінчує він, «є невірне поширення на всі ділянки історії людства деяких міркувань, правдивих відносно більш вузького кола з'явищ ... Ні зараз, ані раніш історія суспільства людського не була історією лише боротьби класів, і протилежне твердження Маркса й Енгельса треба визнати величезною помилкою» (с. 122).

У другому розділі М[ихайло] І[ванович] аналізує Марксову теорію вартості та надвартості. Справжньою метою всієї конструкції першої є довести існування другої. Між тим питання про експлуатацію працюючих ні в якому разі не зв'язане з теорією вартості. Маркс радикально помилявся в тому, що змішував розуміння цінності й вартості. Вартість це є зреалізована праця, але остання ж може знаходити свій вираз тільки в ціні. Ціна ж не збігається з трудовими витратами. Відкинувши Марксову теорію вартості, М. І. викладає теорію граничної корисності. І теорія надвартості, як показує М. І., не витримує критики. Він доводить, що розподілення суспільного доходу поміж різними класами не підлягає

законові надвартості і що загальний процент прибутку зовсім не залежить від структури суспільного капіталу. Для доказу він наводить загальний схематичний зразок суперечності цін, позначених у грошах, з цінами, позначеними в трудових вартостях. Шляхом подібного ж аналізу М. І. спростовує вигаданий Марксів закон про пониження процента прибутку на капітал через підвищення постійного капіталу в порівнянні із змінним. У цьому випадкові при підвищенні продуктивності праці є тенденція до зросту процентів. Джерелом прибутку є весь капітал; щоб з'ясувати це, необхідно звернутися до соціальної теорії розподілення, що накреслює він у цій книзі.

У III розділі М. І. розглядає найбільш вразиме місце марксизму -- учення про катастрофу капіталістичного ладу. Воно базується головним чином на теорії все більше зростаючого браку ринків для капіталістичної промисловості та зросту і звуження промислових криз. Виклавши свою теорію ринків, М. І. констатує, що «капіталізм ніколи не вмре своєю природною смертю -- смертного удару може бути завдано йому лише думкою та волею людини» (с. 226).

Ця праця М. І. створила цілу епоху в історії марксизму. Року ж 1905 вона була перекладена на німецьку мову і викликала палку полеміку. З усією властивою йому ясністю, докладністю та глибиною думки викладає М. І. найбільш важливі сторони теоретичного марксизму і показує повну чи часткову безпідставність їхню. Але він бажає одвіяти все зайве та ненаукове лише для того, щоб сприяти ліпшому й більш міцному обґрунтуванню спільних з Марксом соціальних ідеалів його. Те, що М. І. тримався теорії граничної корисності, зовсім не суперечить соціалізму. П. Б. Струве каже, «що найбільш учені та науково думаючи західні соціалісти, англійські «фабіанці» тримаються цієї теорії. «Трудової» теорії вартості вони не поділяють зовсім і навіть іронічно ставляться до неї»¹³.

М[ихайло] І[ванович] дуже багато цікавився історією політичної економії. Він видав дві історичні праці. Перша з них «Очерки из новейшей истории политической экономики и социализма» (вид. 4. СПб., 1907) -- не є підручником. М. І. починає з Адама Сміта і викладає лише те, що здається йому більш важливим та істотним. Ця книга його призначена для самоосвіти. Він хотів дати в ній досить повний малюнок зміни громадсько-економічних ідей XIX ст. Шлях вибраний ним для того є єдино правдивим. Починає він з господарського становища Англії в епоху А. Сміта; в стислих, але надзвичайно яскравих рисах описує життя великого вченого цього та особливості його характеру, а потім викладає його науку. При такій методі всі характерні особливості «Багатства народів» стають зрозумілими. Ця геніальна система є найбільш повним та досконалим висловом ідей і прагнень епохи А. Сміта і носить відбиток індивідуальності цього великого вченого. Тієї ж методи висліду вживає він і далі. Перед нами, мов живі, встають один за одним великі мислителі з їхніми, часом, геніальними системами, що відбивають ті часи та індивідуальність учених. Більш красно й барвисто написаної книжки не можна знайти в цілій світовій літературі. Будучи цілком науковою та оригінальною працею по історії політичної економії, вона разом з тим є великим літературним придбанням.

Невеличка книжка «Современный социализм в своем историческом развитии» (СПб., 1906) по ідеї повинна була загатити досить велику прогалину в літературі про соціалізм. Не дивлячись на її багатства, в ній не було систематичного, науково-критичного викладу науки про сучасний соціалізм. Більшість авторів пише швидше про соціальний рух, ніж про соціалізм. Завданням М. І. був критичний виклад соціалізму як певної суспільної дисципліни. Марксизм далеко не вичерпує наукових елементів соціалізму, і тому праця М. І. має історичний характер. Майже зовсім забуті твори великих утопістів у деяких відношеннях він вважав навіть більш науковими, ніж марксизм. Соціалізм як позитивна наука ні в якому разі не є закінченою науковою системою. Саме розуміння його «надзвичайно хистке і непевне» (с. 3). «Ми можемо визначити соціалізм як *такий господарський устрій суспільства, при якому, завдяки рівному обов'язку та рівному праву всіх брати участь у суспільній праці і рівному ж праву всіх брати участь у користуванні наслідками тієї праці, експлуатація одних членів суспільства другими -- неможлива*» (с. 18 – 19). З погляду суті та мети соціалізм можна поділити на колективізм, комунізм та анархізм. М. І. устанавлює далі призабуті, іноді, історичні заслуги різних мислителів, що критикували капіталістичний лад з погляду експлуатації працюючих, концентрації продукції та гріхів цивілізації. У II розділі М. І. аналізує соціально-громадський лад з погляду різних течій соціалізму: комунізму, кооперативного й федеративного соціалізму та анархізму. В кінці праці він викладає тактику

¹³ «Русская мысль», 1910, I, прим. 1 до с. 127.

та програми соціалізму й установлює, що «взагалі, заведення соціалістичної організації господарства ніяких технічно непереможних труднощів не зустрине» (с. 258).

Цей твір є наслідком великої праці М. І. В ньому він дає докладну наукову оцінку представникам соціалістичної думки і, між іншим, установлює, що соціалізм, як позитивну науку, утворено виключно утопістами. Маркс знайшов геніальну лишень тактику -- зближення соціалізму з насущними інтересами робітничих мас. Доводиться шкодувати тільки, що ця видатна праця М. І. досі не видана новим виданням, бо зараз вона стала бібліографічною цінністю.

Література по кооперації надзвичайно велика, але довго не було в ній книги, яка давала б загальну теорію кооперативного руху в усіх проявленнях його, а також і підручника для ознайомлення з кооперацією. Брак цього відчувався особливо гостро в Росії. «Соціальні основи кооперації», що видав М. І. у 1916 р., і мали задовольнити ці обидві потреби. В книзі цій викладається загальна наука про кооперацію й осібно розбираються пролетарська, селянська та дрібнобуржуазна форми її. Неможна не визнати, що обидва ці завдання М. І. виконав у повній мірі. Ця книга його є чудовим підручником. З другого боку, загальна теорія кооперативного руху набула в нього цілком завершеного вигляду. Читаючи його працю, ми ясно бачимо, як творилася поволі кооперація, якою метою завдавалися її прихильники та як під впливом життя вилася вона в сучасні форми. М. І. дає яскраву характеристику творців кооперації, їхніх соціальних світоглядів та пристосованості до життя їхніх принципів. Типи організації кооперативів виникають із особливостей соціально-економічного устрою життя різних суспільних класів, і тому М. І., всупереч пануючим поглядам, визнає класовий характер кооперації.

Під час останньої війни майже всі воюючі держави перейшли на паперову валюту. Грошові ринки переповнилися паперовими грішми. Це привело в тяжкий стан народне господарство кожної країни і для економічної думки висовується наперед питання про раціональну організацію грошової справи. Під час війни М. І. видрукував низку статей по цьому питанню, які в 1917 р. видані були ним книгою «Бумажные деньги и металл». Він не міг не відгукнутися на поклик життя, тим паче, що теорія грошей давно вже визнана найважчим розділом політичної економії. Навіть великий англійський політик Гладстон якось промовив, що «ліпшим засобом в найкоротший час збожеволіти є зацікавлення питанням про теорію грошей» (с. 3).

Центральним питанням грошової справи є студіювання чинників, керуючих цінністю грошей. Більшість учених поділяє «кількісну» теорію, яку в систематичній формі утворив Рікардо. Докладно математично виложена вона в працях сучасного американського економіста Ірвінга Фішера. «Товарна» теорія, що конкурує з першою, виникла на ґрунті критики Туком кількісної теорії. Систематично розробленої теорії своєї в Тука та його школи, власне, нема. Вона в них складається лише з правдивих критичних міркувань з приводу непевностей кількісної теорії та дотепних афоризмів. Головна і єдина загальна ідея Тука – це заперечення яких то б не було чинників цінності в грошах. Він завжди розкладає загальний рівень цін на ціни окремих товарів і досліджує кожну зосібна з погляду попиту, пропонування та умов продукції товару. Тукова теорія справедлива лише почасти. Є дві різних проблеми: вивчення причин відносної ціни товару та загального рівня цін. Тут студіює лише першу; між тим загальний рівень установлюється іншими чинниками, а до того ж він впливає і на ціни окремих товарів. Цінність останніх є наслідок активної боротьби господарюючих індивідів, тоді як цінність грошей ми приймаємо пасивно.

Суть кількісної теорії грошей визначена Фішером в його рівнянні обміну:

$$KШ \times K_1Ш_1 = ЦK_2$$

Де К -- кількість грошей у народному господарстві, Ш -- швидкість їхнього обороту, K_1 та $Ш_1$ -- тіж великості для кредиту, Ц -- пересічна ціна на товари, K_2 -- їхня кількість. Пересічна ціна на товари така:

$$Ц = \frac{KШ \times K_1Ш_1}{K_2}$$

Цінністю грошей є та кількість товару, що можна купити на грошову одиницю. Формула її така :

$$\frac{I}{Ц} = \frac{K_2}{KШ \times K_1Ш_1}$$

На підставі цієї формули і роблять висновок, що в однакових інших умовах, цінність грошей залежить від їх кількості. Всяка зміна його повинна викликати відповідну зміну в загальному рівні товарних цін. Формула третя з формального боку є бездоганною, але чисто формальне розуміння її позбавляє змісту всю теорію. Зробивши аналіз інших чинників, М. І. знаходить, що всі вони дуже мінливі. Хуткість обороту грошей є функцією їхньої кількості; разом з цим вона змінюється в зворотному відношенні до тієї кількості; кредит же змінюється взагалі незалежно від кількості грошей. Відносно кількісної теорії М. І. робить врешті такі висновки :

«1) зміна кількості грошей має безсумнівну тенденцію впливати на грошові ціни ;

2) коли залишити на боці випадки номінальної зміни кількості грошей, як наслідок зміни грошової одиниці державною владою, то в усіх інших випадках зміна грошових цін в зв'язку з зміною кількості грошей для здійснення свого вимагає більш-менш довгого часу, і на протязі цього перехідного часу вона зовсім не буває рівномірною та пропорційальною для всіх товарів;

3) з огляду на це, недовгочасні зміни кількості грошей помітного впливу як на загальний рівень товарних цін, так і на грошові ціни окремих товарів, можуть і не мати» (с.35).

Внаслідок тонкого наукового аналізу М. І. з'явилася його власна теорія, яка є дальшим розвиненням товарної теорії. Подібно до Тука, він гадає, що «при умові існування металевих грошей, цінність їх полягає в загальному стані товарного ринку» (с. 50). Зміни їхньої цінності викликаються змінами в загальній кон'юктурі товарного ринку, інакше кажучи, загальними умовами товарно-грошового ринку. Ціни окремих товарів М. І. пояснює, протилежно Туку, як «з'явище, що походить від загального рівня товарних цін, від загальної кон'юктури ринку» (с. 51). Кон'юктурна теорія має силу лише відносно металевих грошей; при паперовій же валюті М. І. приймає кількісну теорію, як і майже всі прихильники Тукової теорії.

Важливим і далеко не з'ясованим наукою є питання про економічну природу лажу. Першим, хто дав певне розмежування цінності паперових грошей та лажу, був А. Вагнер, але він не довів до кінця цієї справи. М. І. установлює, що лаж визначає собою ціну закордонної валюти в паперовій. В умовах нормальних лаж є не чим іншим, як своєрідним з'явищем вексельного курсу : поза ним лаж не існує. Розглядаючи це питання в абстрактній формі, М. І. утворив видатну теорію лажу.

Остаточною причиною до з'явлення лажу на паперові гроші є збільшення кількості грошей в обороті після припинення розміну. На лаж воно впливає побічно, при допомозі вексельного курсу. Нові випуски паперових грошей ідуть на купівлю закордонних чи місцевих товарів, ціни на які через те підвищуються. Імпорт закордонних товарів і в тому, і в іншому разі зростає і платіжний баланс стає все більше пасивним. Коли запасів дзвінкої монети в країні нема, то чужоземцям виплачується паперовими грішми, які приймаються ними з лажом лише для того, щоб повернути їх назад, в обмін на товари. В народному господарстві лаж відіграє велику роль. Він викликає експорт і затримує імпорт, даючи країні можливість сплатити товаром свої борги іншим країнам. Вивчення чинників, що визначають високість лажу -- проблема важка. М. І., розглядаючи це питання абстрактно, приходить до висновку, що збільшення в країні кількості грошей мусить привести до відповідного підвищення товарних цін. Підвищення ж їх в інших країнах порушує рівновагу платіжного балансу, для відновлення якого необхідно привести ціни усередині й зовні країни до їхнього попереднього відношення. Це можливо лише тоді, коли лаж змінюється зворотно пропорційально зміні кількості грошей в країні з паперовими грішми. Кількість грошей визначає собою платіжний баланс, а цей останній -- лаж.

Але абстрактна теорія лажу дуже далека від дійсності. Кількісна теорія, на яку базується вона, є правдивою лише при незмінності всіх інших умов, котрі фактично безперестанно хитаються. Щоб погодити абстрактну теорію лажу з дійсністю, М[ихайло] І[ванович] надає їй такого вигляду: «Збільшення кількості грошей в країні через нові випуски паперових грошей призведе до підвищення товарних цін, хоч і далеко нерівномірного для всіх товарів і не завжди пропорційального збільшенню кількості грошей. Підвищення товарних цін порушує рівновагу платіжного балансу країни. Ця рівновага може бути поновлена тільки з'явленням лажу ... Лаж мусить бути настільки високим, щоб приблизно урівноважився платіжний баланс країни; і доки ця приблизна рівновага не настане, доти лаж буде підвищуватися» (с. 129). Але й цей висновок має місце не скрізь і не завжди.

Підвищення товарних цін впливає безпосередньо лише на торговельний баланс, який є тільки часткою платіжного. «З другого боку, торговельний і платіжний баланси можуть змінюватися і при незмінності кількості грошей з причин самих різноманітних» (с. 130).

Основою раціональної грошової політики М. І. вважає припинення дальшого пониження цінності паперових грошей та досягнення якомога більшої непохитності її. Треба вийняти з народного господарства частину грошей і вести валютну політику активну. «Структуру валютного курсу не треба лишати випадковим біржовим впливам, а взяти до рук держави» (с. 164). Раціональних підстав металева система під собою не має, вона пояснюється мотивами народної психології. «Паперовим грошам, незабезпеченим золотом, громадянство довіряти не буде, і тому, доки людство не доросло ще до більш досконалої грошової системи паперових грошей без металевого забезпечення, доти заховання якомога більшого недоторканого металевого фонду є необхідним» (с. 167).

Приспосовуючи свою теорію лажу до дійсного життя, М. І. переконливо пояснює найбільш незрозумілі досі історичні факти. Без дальшого детального студіювання історії паперових грошей усе ж таки не можна дати зараз вичерпної наукової оцінки цієї праці його. Проте нема сумніву в тому, що після книги Кнапа «Державна теорія грошей» вона є самою видатною працею по теорії грошей в сучасній науці.

Здобувши можливість викладання на протязі певного часу, М[ихайло] І[ванович] виробляє систему політичної економії, яку слухачки Бестужевських курсів видали в 1907 р. під назвою: «Лекции по политической экономии». Грунтовно переробивши їх, він видав свої знамениті «Основы политической экономии», що розійшлися на протязі 9 років у 34 тис. примірників і витримали 5 видань (1-е вид. в 1909 р., 5-е -- 1918 р.). Ця праця творить епоху в розвитку науки російської. До неї були тільки або популярні виклади політичної економії, або звичайні підручники для університетського викладання. Будучи шкільним підручником, «Основы» разом з тим, уперше в науці російській, мають також і чисто наукові завдання. М. І. будує свою особну систему політичної економії і дає загальне зведення особистих поглядів своїх на різні питання економіки. І ця праця відзначається властивою автору її талановитістю та вмінням на диво просто та ясно викладати самі запутані питання, що, поруч з продуманим до кінця планом викладу, надзвичайно полегшує засвоєння її. Зосібна цінними є ілюстрація М. І. своїх теоретичних припущень фактами з російського економічного життя та аналіз фактичних умов господарського розвитку Росії. Тут я не можу скільки-небудь задовільно з'ясувати все значення «Основ» М. І. і спробую відітнути лише основні економічні ідеї його системи.

При встановленні об'єкту політичної економії М. І. висовує на перший план господарство, під яким він розуміє «сукупність акцій людини в напрямку на зовнішню природу, метою яких є не раювання з самої діяльності, а утворення матеріальних обставин, необхідних для задоволення наших потреб» (с. 8, вид. 5-е).

Гадаючи, що для студіювання вимінового саме господарства є особливі гносеологічні підстави, найважливішим об'єктом студіювання політичної економії він знаходить «несвідомі стихійні сили взаємодіяння одиноких господарств», юридично вільних, але обміном зв'язаних у народне господарство. «Поки вільний обмін мало був розвинений -- ґрунту для політичної економії не було» (с. 13). Політична економія є наука «про суспільні стосунки людські в межах господарської діяльності їхньої» (с. 14). Науки про споживання до неї не можна віднести, бо споживання не є господарство.

Розділ про методологію є одним з найбільш змістовних у книзі М[ихайла] І[вановича]. Спираючись на праці Менгера та школи Віндельбанда-Ріккерта, він розбирає питання про характер причинного досліду й опису в природничих науках та суспільних. Він не погоджується з Ріккертом, гадаючи, що теоретична політична економія належить до того ж наукового типу, що й природознавство. На практиці вибір ознак в описі природничому сумнівів не викликає. Не те в політичній економії. Вимінове господарство неминуче спричиняється до сутички інтересів різних верств суспільних. З якого ж погляду треба виучувати політичну економію? Лише етика дає нам можливість стати вище над різницями класових інтересів. У ній ми «знаходимо практичний інтерес загальнообов'язковий для всіх морально свідомих людей. Головною ідеєю сучасної етичної свідомості є формульована Кантом ідея верховної цінності та, як висновок звідціля, повноцінності особи людської ... Це й визначає верховний практичний інтерес, з погляду якого може бути збудована єдина політична економія» (с. 27). Не можна не згодитися з П. Б. Струве, що в цьому відношенні «Основы» М. І. мають завданням дати «нову одверто й свідомо «етичну» систему політичної

економії як основи соціалізму»¹⁴. М. І. був не тільки самим найбільшим економістом-теоретиком і в той же час соціалістом, а й самим видатним із теоретиків, що продовжували Маркса. Він уже не міг, як Маркс, бути наївним апологетом соціалізму, і наукову підпору знаходить у звертанні до Кантової етики. В цьому виявляється дивний науковий інстинкт М. І., бо для врятування соціалізму це була, як зазначає П. Б. Струве, напевне «сама зручна і тривка будова»¹⁵.

В цій праці своїй М. І. вживає три різних по суті методи: суб'єктивно-психологічну (австрійської школи), об'єктивну методу Рікардо та Марксову соціологічну, які він щасливо сполучає в одній цілокупній системі науковій. При викладі теорії цінності М. І. користується методом розгляду з'явищ з погляду суб'єктивних переживань окремого індивіда, тоді як в інших випадках народне господарство він розглядає, як «стихийний та несвідомий продукт взаємодіяння всієї сили одиноких господарств, що регулюються індивідуальною свідомістю» (с. 120). В соціологічній методі Марксовій з'явища народного господарства розглядаються як наслідок певних відносин соціальної сили різних суспільних класів. Останньої методи М. І. вживає при будівні своєї соціальної теорії розподілу, яку детальніше він розвиває в двох спеціальних працях: статті «Социальная теория распределения» («Русская мысль», 1910 р., I, с. 100 – 114) та брошурі, виданій р. 1914 під тією ж назвою.

До останнього часу політична економія не була свідомою в методологічному питанні, що полягає в проблемі розподілу. Наука економічна не скористувалася кинutoю мимохідь Рікардо заміткою про те, що проблема розподілу не зв'язана з наукою про цінність. З'явище розподілу величезна більшість учених визнає за з'явища цінності. Марксова теорія вартості є безпідставною, і до того ж з її погляду не можна пояснити з'явищ заробітної плати. Численні теорії, що спираються на суб'єктивну науку про цінність, заперечуються більшістю представників тієї ж самої школи. З їхнього погляду пояснити та зрозуміти прибуток не можна. Теоретична думка уперлася в глухий кут. Знайти вихід з нього і спробував М[ихайло] І[ванович].

Теорія розподілу є принципово відмінною від теорії цінності. «Яким би великим наше знання законів цінності не було, воно не може дати нам розв'язання проблеми розподілу» («Русская мысль», 1910, I, с. 105). Суб'єктивна теорія цінності принципово нехтує розвитком соціальної сили продавців та покупців. Це методологічно вірно, коли мова йде про товари, а не про купівлю-продаж робочої сили. Перестати продавати її робітник не може. Суть самого феномена розподілу і полягає в соціальній нерівності учасників його актів. Розділ про розподіл уявляє з себе лише науку про доходи трьох головних класів капіталістичного суспільства: найманих робітників, капіталістів та землевласників. Заробітна плата, прибуток та земельна рента різко відрізняються від інших видів громадського доходу. Вони «сплітаються умовами капіталістичної продукції в один нерозривний вузол, і розуміння законів утворення одного з цих доходів неможливе без розуміння законів утворення інших двох. У з'ясуванні цього зв'язку і полягає специфічна проблема розподілу -- проблема *sui generis*, яка не зводиться ні до якої іншої» («Соц. теор.», с. 11). Феномени розподілу збігаються, власне, з феноменами продукції й обміну. З'явища розподілу є лише одним певним боком процесів капіталістичної продукції й обміну. Наприклад, прибуток виникає поза межами ринку в сфері відносин продукції. «Доходи різних суспільних класів у капіталістичному господарстві реалізуються за допомогою цін; але ціна останнього цього роду є лише висловом більш глибоких соціальних взаємовідносин влади і залежності, які, врешті, і керують розподілом суспільного доходу» («Основы», с. 377).

При студіюванні процесу розподілу можна не звернути уваги на земельну ренту, бо класова боротьба безпосереднього впливу на неї не робить. Нею позначається залежність людського господарства від зовнішньої природи. «Земельна рента підлягає власним законам своїм, і закони ці в певному розумінні мають силу поза межами соціальної боротьби» («Соц. теор.», с. 30 – 31). Не те з іншими двома видами доходу. Винагороду робітника капітал зводить тільки до деякої частки продукту. Рівень заробітної плати і прибутку залежить від двох чинників: 1) продуктивності суспільної праці та 2) соціальної сили класів, що борються між собою. Перший чинник визначає величину суспільного продукту, другий -- частку його, що належить кожному класу.

Соціальну теорію розподілу М[ихайла] І[вановича] можна сполучити з усякою теорією цінності. Вона не має нічого спільного з теорією розподілу школи граничної корисності. Далеко ближче стоїть вона до марксизму. Доходи різних суспільних класів, і на його погляд, є наслідком поділу продукту, утвореного виключно класом робітників. Нетрудові доходи

¹⁴ [Струве П. Б.]. Экономическая система М. И. Туган-Барановского. – «Русская мысль», 1910 р., I, с. 127. Пор[івн.]: Туган-Барановский. [Социальная теория распределения]. -- «Русская мысль», 1910, I, с. 101.

¹⁵ Ibid, с. 128.

одержуються внаслідок експлуатації. В цьому і полягає зв'язок між старою та новою теоріями. «Я вважаю свою теорію розподілу, – каже М. І., – теорією Маркса, лише реформованою та одвіяною від усіх ненаукових елементів. Правда, остання підпала такому глибокому перетворенню, що вже не може вміститися в системі Маркса» (с. 377 «Основ»).

Ця теорія розподілу ще не одержала належної наукової оцінки. Всі критичні замітки або були збудовані на непорозуміннях, або зовсім не чіпали його теорії по суті. Для характеристики теорії М. І. можна тільки зазначити, що з часу виходу «Основ» першим виданням, вона стоїть у центрі уваги економістів Росії, а з 1913 р., після перекладу брошури його («Социальная теория распределения») на німецьку мову, його теорією живо зацікавилися і західноєвропейські учені.

Інші найбільш важливі елементи системи М[ихайла] І[вановича] були розглянуті вище. Можна не погодитися з ним у тих або інших принципових чи окремих питаннях, але не можна не визнати, що його система є найбільш видатною й оригінальною з усіх утворених сучасною наукою¹⁶.

Якось не віриться і не хочеться вірити, щоб М[ихайло] І[ванович], повний сил та самих широких планів, умер.

І він не вмер. Його великий дух живе в геніальних творах його, він витає скрізь, де б'ється жива економічна думка. І він вічно буде жити, поки існує політична економія.

Лишається тільки побажати, щоб учні його з любов'ю та побожністю зібрали все, що написано великим учителем їхнім, і щоб поміж них знайшлася людина, яка мала би здібність та силу освітити з усіх боків економічне мислення М[ихайла] І[вановича], хоч би на це довелось витратити цілі роки.

¹⁶ Порівн. з П. Б. Струве. – «Рус[ская] мысль», 1910, I, с. 128.

Кооперативна зоря: Часопис укр. споживч. кооперації.
— Березень 1919 р. — № 4 – 5. — С. 5 – 21.

-
1. *Туган-Барановский М. И.* Учение о предельной полезности хозяйственных благ как причине их ценности // Юрид. вестник. — 1890. — № 10. — Т. 2. — С. 192 – 230.
 2. *Туган-Барановский М. И.* Промышленные кризисы : Очерк из социальной истории Англии. — 2-е изд. — СПб.: Тип. О. Н. Поповой, 1900. — 355 с.
 3. *Туган-Барановский М.* Русская фабрика в прошлом и настоящем : Ист.-экон. исслед. — Т. 1 : Истор. разв. рус. фабр. в XIX в. — 2-е изд. — СПб., 1900. — 562 с.
 4. *Туган-Барановский М. И.* Теоретические основы марксизма. — СПб.: Ред. журн. «Мир Божий», 1905. — 160 с.
 5. *Туган-Барановский М. И.* Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма. — 3-е изд. — СПб.: Изд. ред. журн. «Мир Божий», 1906. — 271 с.
 6. *Туган-Барановский М. И.* Современный социализм в своем историческом развитии. — СПб.: Будущность, 1906. — 260 с.
 7. *Туган-Барановский М. И.* Основы политической экономии. — 2-е изд. — СПб.: Право, 1911. — 512 с.
 8. *Туган-Барановский М. И.* В поисках нового мира. Социалистические общины нашего времени. — СПб.: «Наш век», 1913. — 100 с.
 9. *Туган-Барановский М. И.* Социальная теория распределения. — СПб., 1913. — 96 с.
 10. *Туган-Барановский М. И.* Русская революция и социализм. — Пг.: Муравей, 1917. — 32 с.
 11. *Туган-Барановский М. И.* Социализм как положительное учение. — Пг., 1918. — 133 с.
 12. *Туган-Барановський М. І.* Кооперація, її природа та мета. — 2-е вид. / Під ред. К. Коберського. — Львів, 1936. — 143 с.
 13. *Туган-Барановський М. І.* Політична економія : Курс популярний / Передмова Л. П. Горкіної / Відп. ред. Т. І. Дерев'янкін. — К. : Наук. думка, 1994. — 264 с.
 14. *Туган-Барановский М. И.* Избранное : Периодические промышленные кризисы. История английских кризисов. Общая теория кризисов. — М. : Наука – РОССПЭН, 1997. — 576 с. (Серия «Памятники экономической мысли»).
 15. *Злупко С. М.* Михайло Туган-Барановський : Український економіст світової слави. — Львів : Каменяр, 1993. — 192 с.
 16. *Горкіна Л. П.* М. І. Туган-Барановський в економічній теорії та історії / Відп. ред. І. І. Лукінов. — Київ, 2001. — 268 с.